

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI**

II

Coordonator: Viorel Cernica

Ediție îngrijită de: Mona Mamulea

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 2007

AMÂNAREA, VARIANTĂ ROMÂNEASCĂ A ÎNDOIELII CARTEZIENE

TEODOR DIMA

Mihai Ralea a scris *Explicarea omului* în ultimii ani ai celui de al doilea război mondial, când problematica omului incita activitatea unor personalități cu traiectorii nepieritoare pe cerul culturii: neokantianul Ernst Cassirer publica în America *Essay on Man* (1944), iar Martin Heidegger îi răspundea, în 1946, printr-o *Scrisoare despre umanism*. Dar preocupările gânditorului român debutaseră în 1928 printr-un studiu despre *Definiția omului*, apărut în „Viața românească”, scriere care anunța marile probleme ale personalității, de la etică la religie și artă, examinate dintr-un punct de vedere unitar.¹ Încă de atunci Mihai Ralea lansa ideea originală că „marile teme ale lumii morale trebuie văzute printr-o interpretare care să le așeze la bază un «fenomen primar» unic, acela de amânare, de oprire sau de obstacol” – *omul este animalul care-și poate amâna sau opri reacțiunile*².

Considerațiile noastre au în vedere al doilea capitol al lucrării lui Mihai Ralea, intitulat chiar *Definiția omului*, și care probabil reia studiul din 1928. Atenția ne-a fost atrasă de dorința de *explicare* a omului pe baza definițiilor care ar trebui să surprindă diferențele specifice ale umanității. *Înțelegerea* omului, adică autoînțelegerea, are vechimea celui care se întreabă; de aceea nu poate să surprindă multitudinea răspunsurilor. Mihai Ralea le enunță, le discută și le stabilește limitele, îndeplinind astfel *condițiile necesare* ale unei explicații angajate pentru satisfacerea înțelegerii. Condiții necesare, adică acele condiții fără de care actul explicativ nu ar avea loc.³

O condiție necesară acțiunii de explicare, efectuate de Mihai Ralea, o constituia nediscutarea la noi a specificului umanității, deoarece preocupările antropologice de la noi erau incipiente în deceniul al treilea al secolului care nu demult s-a sfârșit. Încă din antichitate, Occidentul își interoga conștiința definitorie pentru a afla *diferența specifică* prin care umanitatea să-și exprime unicitatea.

¹ Însuși Mihai Ralea recunoaște intenția unitar-sistematică în *Cuvânt înainte* la *Explicația omului* (vezi Mihai Ralea, *Scrisori*, vol. I, *Explicarea omului*, ed. îngrijită și prefață de N. Tertulian, București, Editura Minerva, 1972, p. 1).

² *Ibidem*, p. 1.

³ Vezi Teodor Dima, *Explicație și înțelegere*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, p. 81.

Informat temeinic, în spiritul vremii care l-a produs, Mihai Ralea constata că „toate progresele omenirii de la Aristotel încoace au depins de descoperirea rațiunii și a logicii, încât s-a constituit încetul cu încetul o religie a rațiunii”⁴.

Mihai Ralea a dorit să explice și el omul prin ridicarea rațiunii la rangul de *Propriu* indubitabil. Pentru aceasta, el ar fi trebuit să creadă că-și însușește ideea că „omenirea europeană a clădit cu încredere și valoare timp de secole cultul inteligenței raționale...”⁵. Angajându-și *funcția credibilității*, Mihai Ralea a căutat argumente în favoarea tezei definitorii că „omul este primul animal care gândește” și i-a așezat omului oglinda în față. Îndoiala nu s-a lăsat așteptată, ea fiind incitată de behaviorism; studiul conduitelor a arătat că facultatea care asigură omului supremația, inteligența, nu este apanajul exclusiv al omului, ceea ce înseamnă că ea își pierde calitatea de diferență specifică. Acceptarea ei unilaterală, este de părere Mihai Ralea, ar micșora importanța evoluției umane. Nu numai intelectul, ci și sufletul în întregime s-a transformat. Aptitudinea de a fi om este mai mult decât aptitudinea de a gândi; ea cuprinde o „țesătură de aspecte, de sentimente nobile sau josnice, de pasiuni, de obsesii, de complicații sentimentale, de credințe sau de îndoieli, de speranțe, de dorințe sau de renunțări”⁶.

Rezultă că, din punct de vedere logic, Mihai Ralea nu era sedus de definirea omului, pentru că această operație ar fi accentuat asupra unei anumite *diferențe specifice*, el voia *descrierea* și chiar *explicarea* lui: de ce este omul așa și nu este altfel? Nici răspunsul care face din *limbaj* un specific uman nu-l mulțumește pe Mihai Ralea, deoarece limbajul este reductibil la gândire și nu le este străin nici așa-ziselor „necuvântătoare”. Cu predilecție psiholog, Ralea „transformă omul în subiect cunoscător, dotat cu un complex cognitiv ale cărui elemente aspiră la *obiectivarea* lumii exterioare, a omului însuși, și la construirea abstracțiilor. Pentru om, totul „poate deveni obiect de studiu, analizat și înțeles în condiția sa particulară, independent de sentimentele pe care le poate stârni. El însuși devine pentru el un portret, un om ca și ceilalți. Ne explicăm și comentăm, ne aprobăm ori ne criticăm ca și cum am fi pentru noi înșine o altă persoană”⁷. Aici Mihai Ralea se arată influențat de neokantieni, în special de G. Simmel și Max Scheler.⁸ Cu ajutorul lor, gânditorul român a ajuns la *conștiință*, la facultatea autoreflexivă prin care omul a reușit să domine mediul exterior; conștiința a făcut din om o ființă complexă dotată cu scrupule, remușcări și aspirații, capabilă să construiască știința: cultura și tehnica, adică o lume nouă cu probleme și orizonturi noi. În plus, conștiința nu numai că își autoapreciază actele, dar anticipează și își lărgeste orizontul până la infinit.

⁴ Mihai Ralea, *lucr. cit.*, p. 23.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 25.

⁷ *Ibidem*, p. 27.

⁸ Mihai Ralea folosea lucrările neokantienilor din primele trei decenii ale secolului al XX-lea.

Argumentările explicative l-au condus treptat pe Mihai Ralea spre conceptualizarea *amânării* și formularea cu ajutorul acestui concept a *condiției primordiale de organizare* a comportamentului uman. În capitolul al IV-lea din *Explicarea omului*, este parcursă treaptă cu treaptă ierarhia faptelor sufletești, de la cele mai simple, comune cu psihicul animal, cum este reflexul, instinctul și emoția, până la sentimentele superioare: gândire și voință. „*Curba evoluției se desemnează de la izbucnire la amânare*. Orice cucerire psihică superioară se câștigă printr-o oprire a cursului spontaneității naturale, prin necesitatea creșterii complexității datorită introducerii de temeni intermediari între excitație și acțiune, prin nevoia de elaborare lentă a răspunsului final.”⁹ Amânarea, în viziunea lui Ralea, îmbrățișează întreaga funcționare a mecanismului psihic uman. În această noțiune de întârziere a inclus Ralea specificul diferențial al psihicului uman în comparație cu impulsivitatea psihologiei animale.

Ideea așteptării ca specific al conștiinței o enunțase încă Pierre Janet, dar Ralea a ipostaziat amânarea, supralicitându-i importanța și acordându-i prioritate față de gândire. Credem că este vorba aici de o fundamentală înlocuire a orânduirii ontice cu ordinea euristică. Psihologul, filosoful și oricine se întreabă și caută răspuns asupra supremației umane se întâlnește cu diverse manifestări ale rațiunii și acțiunii umane.

Pe Descartes, de exemplu, l-a frapat *îndoiala* și a făcut din ea *condiția necesară* a cugetării. Din punctul de vedere al existenței, pentru că rațiunea s-a instalat în complexul cognitiv uman, ea își arată prezența determinând actul îndoielii. Descartes, declanșându-și odiseea autocunoașterii, se surprinde îndoindu-se de cunoștințele anterioare și își deduce rațiunea (își gândește gândirea) și apoi existența. Aceasta este *ordinea euristică* – ne descoperim ca purtători de umanitate prin actul îndoielii – formă a amânării prin actul deductiv al trecerii raționale de la premise la concluzie; ne autodescoperim ființarea prin actele și sentimentele noastre.

Prin urmare, făcând din amânare un indice al umanității și un determinant în *explanans*-ul explicării omului, Mihai Ralea s-a situat în euristic și nu în ființare sau în ontologie.

Deși noi susținem *raționalitatea* ca fiind condiția funciară a evoluției și supremației speciei umane, totuși suntem de acord că Mihai Ralea a adăugat îndoielii raționale carteziene o nouă condiție necesară a înțelegerii umanității, o condiție importantă pentru autoorganizarea comportamentului uman – *amânarea* –, cu ajutorul căreia se temperează două extreme: *spontaneitatea* și *anchilozarea* (sau lipsa de acțiune).

Într-o comunicare, *Le sens heuristique du „Discours”*, prezentată la XXVIe Congrès de l'Association des Sociétés de Philosophie de Langue Française, Sorbonne, Paris, 30.08–03.09.1996, constatam că Descartes a înțeles că rolul

⁹ Mihai Ralea, *lucr. cit.*, p. 90.

filosofului este să argumenteze de ce este rațiunea suprema dovadă a diferențierii umanității de animalitate. Pentru aceasta, el trebuia să descopere *condiția necesară a raționalității*, căci, altfel, Descartes risca o *petitio principii*, eroarea de a demonstra raționalitatea pe o cale rațională; în plus, din premisă, rațiunea devenea concluzie, iar deducția se transforma în inducție, adică modalitatea certă de demonstrație se convertea într-o modalitate cu rezultate probabile; prin demonstrație, axioma raționalității se transforma într-o teoremă susținută cu probabilitate.

Prin urmare, situația în care se afla Descartes era dilematică: dacă încerca să demonstreze primordialitatea rațiunii, ajungea la rezultate probabile, pe care le respinsese altă dată ca nefiind acceptabile în știință; dacă renunța la demonstrație, atunci era prins de capcanele dogmatismului. Descartes a găsit soluția de evitare a acestei dileme: *intuiția*: „...singurele căi care stau la îndemâna oamenilor pentru a cunoaște cu certitudine adevărul sunt intuiția evidentă și deducția necesară”¹⁰.

Fără să exprime cu claritate ideea amânării, Descartes creștea numărul pașilor de ajungere la adevăr cu ajutorul structurilor cognitive. Matematicianul, scria el, pornește de la principii care intuiesc „naturile simple”, pentru ca, apoi, prin deducții succesive, el să ajungă la consecințe îndepărtate. Intuiția este obligatorie, deoarece cu ajutorul ei putem cunoaște naturile simple și relațiile necesare dintre ele. În plus, deducția *more geometrico* se desfășoară pe fondul unei percepții a ordinii subiacente, care o apropie de intuiție. Este adevărat că, în timp ce intuiția este un act simplu, deducția presupune mișcarea, succesiunea. Dar, prin exercițiu, se poate ajunge la cuprinderea simultană a tuturor verigilor care formează lanțul sinuos al unei deducții. Deducția devine „intuiție în mișcare”¹¹.

Ideea că raționalismul lui Descartes ar putea să sugereze că *îndoiala*, în calitatea ei de condiție necesară a cugetării, are drept consecință *amânarea* acceptării adevărului, ceea ce l-ar cupla pe Mihai Ralea la interpretări carteziene, poate să pară hazardată, pentru că explicațiile gânditorului român se încadrează în mare măsură în *curentul psihologist* sub semnul căruia se derulau provocările gnoseologiei, dacă scăpau de sub „tirania” empirismului logic, în prima jumătate a secolului al XX-lea.

Totuși, după părerea noastră, punând între paranteze calea parcursă pentru a se ajunge la rezultat, acesta trebuie evaluat. Plecând de la această premisă, noi trebuie să ne susținem părerea că și Descartes, și alți gânditori, direct sau indirect, au conchis asupra *amânării* ca fiind o trăsătură a indivizilor care formează umanitatea.

La Mihai Ralea, cauza care determină manifestarea amânării o formează *inteligenta*, deși „toate variatele definiții care s-au dat, *din punct de vedere psihologic și biologic* (subl. n.), inteligenței prezintă un punct comun: toate insistă asupra caracterului de noutate, de schimbare, la care se trezește, operează și ajută

¹⁰ Descartes, *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului*, trad. de Corneliu Vilt, București, Editura Științifică, 1964, p. 57.

¹¹ J. Chevalier, *Descartes*, Paris, Plon, 1923, p. 184.

inteligenta”¹². Atunci, cum devine ea o frână? Inteligența, explica Ralea, respinge soluțiile gata făcute. Ea interzice automatismul, obișnuința, repetiția, și caută combinații noi ale elementelor. Legând fenomenele și lucrurile din perspective noi, inteligența găsește soluții ingenioase, subtile, și, astfel, ea își exercită o *funcție discriminatorie*. Dar inteligența acționează cu încetineală; ea se deosebește de instinct prin creșterea numărului reacțiilor posibile la o situație determinată și prin *intervalul dintre excitație și reacțiune*. Ideea se interpune între excitația senzorială și reacția motrice; de unde urmează controlul răspunsului, inhibiția răspunsului insuficient, construcția unui act complex; creierul este un organ de posibilități. Între excitație și reacție el intercalează contingente viitoare. Rezultă, considera Ralea, că „nici un fenomen sufletesc, afară poate de voință, nu realizează mai complet funcția amânării ca inteligența”¹³.

Argumentarea lui Mihai Ralea de susținere a calității umane de manifestare a amânării evidențiază complexitatea procesului cognitiv: 1) se stabilesc *relații primare* între acte și între conduite; 2) *relații între cuvinte și între noțiuni*; 3) izolarea prin *abstractizare* a unor proprietăți din conținutul global al conceptelor și eliminarea celorlalte proprietăți.

Aceste operații sunt efectuate diferit de inteligențele umane: „Marile inteligențe sunt acelea care deosebesc, care diferențiază, care găsesc aspecte inedite, nu acelea care generează comod și naiv, care contopesc și unifică”¹⁴. Astfel, inteligența puternică debutează rațional printr-o *atitudine sceptică*. „Orice judecată suprimă o credință. Starea de credibilitate nu are nevoie de judecată. Ea se menține prin forțele ei proprii, sprijinită de sentimente puternice. Judecata e o reexaminare a unei situații considerată ca îndoielnică. Credința, din contră, e afirmarea tendințelor noastre subiective, a voinței noastre de activitate. Credibilitatea e o stare care n-are nevoie de justificări sau de argumente. Gândirea începe odată cu îndoiala, care dizolvă credința.”¹⁵

Așa cum scriam mai sus, străbătând o cale a explicațiilor psihologice, Mihai Ralea ajungea la rezultatul cartezian, conform căruia „gândirea începe odată cu îndoiala” (subl. n.). De fapt, așa cum remarca unul dintre cei mai importanți exegeți ai lui Descartes, admitând că intuiția este o experiență nerațională a intelectului, dar care provoacă rațiunea, Descartes susținea de fapt „reducerea adevărului la experiența psihologică a certitudinii”¹⁶; cu alte cuvinte, certitudinea nu s-ar mai obține cu ajutorul deducției raționale, ci în cadrul experienței, unde ar conlucra și elemente neraționale.

¹² Mihai Ralea, *lucr. cit.*, p. 80.

¹³ *Ibidem*, p. 81.

¹⁴ *Ibidem*, p. 82.

¹⁵ *Ibidem*, p. 83.

¹⁶ Jean-Luc Marion, *Sur l'ontologie grisé de Descartes*, Paris, J. Vrin, 1981, p. 36.

Jean-Luc Marion sesiza, astfel, o contradicție sau o diminuare a raționalismului cartezian, în care „rațiunile”, sau temeiurile, nu mai sunt *decât* probabile, certitudinea deducției fiind compromisă.

Desigur, din perspectiva unei axiomatici stricte, așa cum și-a imaginat-o și a realizat-o Frege, intuiția trebuie să fie înlăturată sau măcar pusă între paranteze fenomenologice, dar, deși Descartes trece drept întemeietorul raționalismului modern, totuși *Discursul* său este, după părerea noastră, un exemplu de *euristică*, încât el s-ar fi putut numi „Discurs asupra metodei de descoperire a sinelui”.

Publicat în anul 1637, când avea 41 ani, în *Discurs* se argumentează ideea că este posibil să se spună *Je pense, donc je suis*, înainte de a exprima generalizarea: *Tout ce qui pense existe*. Este formulată aici ordinea euristică de la cunoașterea de sine, de la introspecție, la generalizarea unor principii care, apoi, într-o ordine logică, justificată, devin premise explicative și demonstrative. „... După ce folosisem câțiva ani, scria Descartes, studiind astfel în cartea lumii și căutând să dobândesc oarece experiență, am luat într-o zi hotărârea de a studia și în mine însumi și de a-mi întrebuița toate puterile spiritului pentru a alege căile pe care trebuia să le urmez.”¹⁷ Cu îndreptățire s-a scris despre *solemnitatea* mărturisirilor carteziene în legătură cu caracterul voluntar și hotărât al reformei sale intelectuale¹⁸.

Descartes, prin autorefecție, a remarcat că adevărul „*gândesc, deci exist* era atât de puternic și de cert, încât toate presupunerile cele mai extravagante ale scepticilor nu erau în stare să-l zdruncine, am socotit că pot să-l iau, fără nici o șovăire, drept primul principiu al filosofiei pe care o căutam”¹⁹.

Dacă Mihai Ralea ajunsese la ideea fundamentală a amânării studiind comportamentul psihic uman, Descartes dovedea, prin textul *Discursului*, că este posibilă trecerea, cu ajutorul introspecției și al intuiției, de la un *eu psihologic* la un *eu transcendental*, prin care gândirea, controlată metodic și cenzurată de *îndoială*, devine actul pur al conștiinței care efectuează cunoașterea. De asemenea, el a considerat că gândirea este o *existență*, de aceea „*je suis*” urmează după „*je pense*”. Astfel, prin introspecție, gândirea este și obiect, și subiect al cunoașterii, încât gândire și existență fac o unitate perfectă și se constituie în *primul adevăr* în ordinea logică a întemeierii cognitive. „*Cogito*-ul are, prin natura sa, în același timp, un aspect *existențial* și un aspect *logic*.”²⁰

Considerând că existența și gândirea sunt într-o perfectă unitate, poate fi diminuată credința în *dualismul cartezian* și putem pune între paranteze părerea că formula: *je pense, donc je suis* este un *raționament eliptic*. Noi considerăm că, prin semnificațiile date *Cogito*-ului, Descartes a reconstruit filosofia, îndreptând-o spre

¹⁷ Descartes, *Discurs asupra metodei*, trad. de Cr. Totoescu, București, Editura Științifică, 1957, p. 40.

¹⁸ François Mizrachi, *Présentation et annotation la Discours de la méthode, suivi des Méditations*, Paris, Union Générale d'Édition, 1969, nota 45, p. 91.

¹⁹ Descartes, *lucr. cit.*, p. 62.

²⁰ F. Mizrachi, *lucr. cit.*, nota 154 (3), p. 102.

autocunoașterea eului, subliniind că cine vrea să devină filosof trebuie să se retragă în el însuși și să încerce să găsească aici drumul devenirii sale filosofice.

Dedicând o lucrare amplă, *Cartesianische Meditationen*²¹, concepției carteziene, Edmund Husserl preciza în *Introducere* că orientarea spre subiect trebuie să parcurgă două etape importante, descoperite de Descartes în „noaptea clară” a formulării metodologiei euristice. În primul rând, cum arătam mai sus, oricine vrea cu adevărat să devină filosof trebuie, așa cum a făcut el însuși, să se retragă în el însuși măcar „o dată în viață” și să încerce în interiorul său o răsturnare radicală, revoluționară, a tuturor cunoștințelor valabile pentru el până atunci și să le reconstruiască din temelii.²² Filosofia ar depinde, astfel, numai de înțelepciunea celui care filosofează. Ea trebuie să se constituie ca o sumă de cunoștințe care tind să devină universale și pe care filosoful le poate justifica pe baza ideilor sale clare și absolute. Aflat în această situație, filosoful ar trebui să se gândească la descoperirea unei metode care să-l conducă spre adevărata știință. Pentru aceasta, el trebuie să împiedice admiterea cu credibilitate a certitudinii prin intermediul trăsăturii esențiale și necesare a rațiunii: *îndoiala*. Aceasta elimină imprudența deciziilor nejustificate și asigură manifestarea cu demnitate a amânării.

Demnitatea provine din faptul că „cel care se află în stare de meditație se consideră pe sine însuși drept *absolut* indubitabil, *ego* pur al cogitațiilor sale, care nu poate fi suprimat chiar dacă această lume n-ar exista”²³. Pentru Descartes, *eul meditativ are o existență fără restricții exterioare*. În schimb, îndoiala îl obliga să caute căi apodictice pentru a reconstrui cu certitudine la nivel rațional ceea ce se află în afara sa. Rezultă că primul adevăr care poate fi admis din experiența îndoielii este existența *Cogito*-ului. Acesta facilitează stabilirea unui echilibru rațional necesar pentru ca individul uman să se manifeste cu demnitate și să-și realizeze condiția de creator.

Accentuând pe raționalitate, Descartes a descris „suita consecințelor” prin care omul se separă de oricare altă ființă: eu mă îndoiesc, – eu sunt, – eu sunt imperfect, pentru că eu mă îndoiesc, – eu am ideea despre perfecțiune, pentru că îmi dau seama de imperfecțiunea mea – deci Dumnezeu este – deci cunoașterea umană este asigurată de ideile clare și distincte – deci sufletul meu este în mod sigur (realmente) distinct de corp pentru că, pentru mine, este o idee clară și distinctă această separare – deci fizica matematică, bazându-se pe această distincție dintre psihic și fizic, este posibilă.²⁴

²¹ Lucrarea are la bază *Conferințele pariziene (Parizer Vorträge)*, prezentate la Sorbona în februarie 1929; ele au fost traduse în franceză de un colaborator al său, Emmanuel Levinas, și publicate, în 1931, la Paris. Textul german va apărea abia peste 19 ani.

²² Edmund Husserl, *Meditații carteziene. O introducere în fenomenologie*, trad., cuvânt înainte și note de Aurelian Crăițu, București, Editura Humanitas, 1994, p. 32.

²³ *Ibidem*, p. 33.

²⁴ François Mizrachi, *lucr. cit.*, nota 155, p. 102.

Nu comentăm aici faptul că, în *Discurs*, universalul și particularul se identifică, ajungându-se la Dumnezeu, la ființa perfectă, principiu al existenței și al cunoașterii, conștiința găsiindu-și un temei divin, pe noi ne interesează cum, pe căi eminamente psihologice, Mihai Ralea a găsit în *amânare* temeiul „explicării omului”, apropiindu-se astfel de îndoiala carteziană. Și, pentru ca aprecierea propusă de noi să nu pară forțată, să-l cităm pe însuși Ralea; el a descris mai întâi modul în care „din punct de vedere psihologic, inteligența e refractară oricărui *apriorism*. Misiunea ei e să constate, să verifice, să controleze fapte, nu să le aplice vechi tipare. [...] Luptând să înăbușe instinctul, memoria, obișnuința, inteligența mai are de eliminat din calea sa și alți adversari. Aceștia sunt: credința, asociația, intuiția și sentimentul”²⁵.

Din perspectivă psihologică, explicările lui Ralea sunt telurice, dar ele ne întăresc intenția de a apropia *amânarea* de *îndoială*, căci „gândirea începe odată cu îndoiala”²⁶; pentru a se putea realiza, „gândirea interzice funcțiunea atâtor alte fenomene sufletești, de la instinct la intuiție și de la memorie și asociație la credință și sentiment”²⁷. Argumentele lui Mihai Ralea erau formulate pe măsură ce era parcursă ierarhia faptelor sufletești de la cele mai simple, comune cu psihicul animal, cum sunt reflexivitatea, instinctul și emoția, până la sentimente, gândire și voință, concluzia finală fiind: „*Curba evoluției se desemnează de la izbucnire la amânare*. Orice cucerire psihică superioară se câștigă printr-o oprire a cursului spontaneității naturale, prin necesitatea creșterii complexității datorită introducerii de termeni intermediari între excitație și acțiune, prin nevoia de *elaborare lentă* (subl. n.) a răspunsului final”²⁸.

Am urmărit pe scurt modul în care pot fi apropiate două soluții formulate la niveluri și perspective diferite. Descartes a fundamentat filosofic natura rațională a umanului pe *condiția necesară* a raționării: *îndoiala*, iar Mihai Ralea, uitat, din păcate, de exegeții români, a explicat esența umanului printr-o variantă psihică a îndoielii: *amânarea*.

Oricât ar fi de îndepărtate, ca semnificație, valoare și influență, cele două scrieri, *Discours de la méthode* și *Explicarea omului*, pot fi alăturate chiar dacă ar fi o nereușită propriea mea încercare. Dar Goethe a spus: „Gloria ta constă în a nu reuși”, iar Paul Valéry l-a contrazis: „Spiritul e absurd prin ceea ce caută, e mare prin ceea ce găsește”²⁹.

²⁵ Mihai Ralea, *lucr. cit.*, p. 83.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 84–85.

²⁸ *Ibidem*, p. 90.

²⁹ Citate cu care Mihai Ralea a încheiat *Explicarea omului*, p. 301.